

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

KÖZNEMESI TRADÍCIÓ, MŰVÉSZI ÉLMÉNYSZERZÉS ÉS JÖVŐORIENTÁLT MÚLTKONSTRUÁLÁS JÓKAI MÓR HAZAI UTAZÁSI PRÓZÁJÁBAN

– az 1853-as erdélyi *Uti levelek* tükrében

■ 1847. június 25-én a következőket írta Petőfi Sándor Kerényi Frigyesnek: „Homo proponit, Deus disponit, ami szóról szóra ennyit tesz: az ész proponál, a szív diszponál; mert amennyivel erősebb az isten az embernél, annyival erősebb a szív az észnél. Ebből az a tanulság, hogy nem megyek külföldre, szó sincs róla, hogy menjek. Barátom! az rettenetes, hogy uralkodik fölöttem a szív. Valóságos despota, és eszem aláztos rabszolgája, vagy legfőlebb jámbor, jólelkű apja, ki neki csak tanácsol, de parancsolni nem tud vagy nem akar. És örülök rajta, hogy így van. Az ilyen ember nagyon boldogtalan lehet, az igaz, de nagyon boldog csupáncsak az ilyen ember lehet. Én is ezért voltam egykor nagyon boldogtalan, s ezért vagyok most nagyon-nagyon boldog. Tehátlan tehát a külföldre nem megyek, hanem nyugat helyett fordulok vissza a napokban keletre... keletre!” (Pest, 1847. június 25.)¹

Túl a bekezdésen végigvonuló opposziós logika felvillanyozó változatosságán (ész/szív, ember/Isten, despota/szolga, gyermek/apa, boldogtalanság/boldogság, külföld/belföld, nyugat/kelet) és a hirtelen *home tour*rá változó *grand tour* prózai hátterén, Petőfi „útjának” illetén alakulásából és a hazai táj poétikai felhasználására irányuló erőteljes gesztusából szükségszerűen következett a Petőfi-kultusz egy sajátossága. Nevezetesen az, hogy a legendásított – különféle városok, falvak, vidékek közötti *vándorlásként* jellemezhető, s e vándorlás állomásait földrajzilag beazonosíthatóan keltezett versekhez kapcsoló² – Petőfi-életút létrehozta a Petőfi által fölfedezett Magyarországot, mintegy „új honfoglalásként” prezentálva a bejárt, belakott, megismert (és saját képére formált, kisajátított, nemzetiesített) magyar vidéket, a hazai tájhoz fűződő viszony új paradigmáját hatásosan (máig ható módon) tudatosítva.³ Persze Petőfi ambíciója egyáltalán nem egyedi, társtalan magyar sajátosság – a hazai táj megismerésére-megismertetésére irányuló igény, a honismereti túrák divatja az 1840-es évekre transznacionális jelenséggé vált, nem kevéssé a szépirodalom és a modernizálódó médiakultúra által formált tájimaginációk terjedésének köszönhetően. Példaképp: az angol romantikus költészet által népszerűvé tett Tóvidéket már a század húszas éveitől brit turisták sokasága látogatta William Wordsworth nagy sikerű, sokszor kiadott és saját versidézetekkel is tarkított útikalauza alapján (*A Guide through the District of the Lake*); a német irodalomban pedig épp Petőfivel egy időben kerültek élénk irodalmi-közéleti-politikai diskurzus középpontjába a kozmopolita utazásokkal szembeállított ún. „hazafias túrák” (*Vaterländische Wanderungen*) a korabeli mobilitási folyamatoknak a *Bewegung* gyűjtőfogalmán keresztül megnyilvánuló képzeletéhez kapcsolódva.⁴

Ami Jókai Mór hazai útleírásait illeti, az utazások alkalmiságán túlmutatóan őt is hasonló törekvés vezérelte, mint Petőfit első, 1845-ös nagysikerű észak-magyarországi körutazása és a korábban idézett 1847-es út esetében: a magyar táj és kultúra, irodalmi és történelmi hagyomány felkutatása – valamint a saját ismertséggel való szembesülés vonzó hívása. S talán az sem meglepő, hogy – akár Petőfi sugalmazására, akár nem –, Jókai is kelet felé indult, hiszen honismereti utazásait egy erdélyi kiruccanással kezdte 1853 késő tavaszán. Mint már mások is megjegyezték, ez az ambíció szorosán illeszkedett Jókai Világos utáni irodalmi és kultúraterjesztő törekvéseihez, melyeket leginkább *jövőorientált múltkonstruálásnak* (avagy mitológiateremtésnek) lehetne nevezni – ennek részeként kell elgondolnunk forradalom- és szabadságharc történetét feldolgozó novellisztikát, a magyar történelem különböző korszakait meglevlenítő regényeket, az ígérget 1856-tól beváltani tudó *Vasárnapi Ujság* műveltségterjesztő profilját és a hazai útleírásokat is.⁵

A továbbiakban Jókai hazai tárgyú útleírásainak két vonatkozásáról szólnunk röviden: e két szempont egyike *prózapoeitikai*, a másik pedig *társadalom- és mentalitástörténeti* jellegű. Kezdjük az utóbbival.

Tekintve, hogy az 1850-es években Jókai már széles körben ismert író és közéleti figura, hazai utazásai eredendően sem tudják felmutatni a turizmusnak azt a hagyományos formáját, melynek alapesetében az utazó és a vendéglátó *nem ismerik egymást*. Jókai ismerős vendég: őt elkísérik, s már eleve várják. Hazai utazásai meleg baráti, familiáris hangulatban szerveződnek (függetlenül attól, hogy a vendég és vendéglátó személyes ismeretsége korábban is megvolt, vagy csak az utazás során kötötték); s útjai már ekkor, az 1850-es években, de a későbbiekben aztán még inkább mediatiszált formában zajlanak le, melynek következtében felbukkanásairól nemcsak a lokális közönség szóbeszéde nyomán, hanem az országos nyilvánosságban is futótűzként terjedtek a hírek. Így Jókai hazai útjainak kulturális alapsémája nem annyira a rekreációs célú (magányos, privát) helyváltoztatás, amiképp 1876-os és 1887-es itáliai útirajzai esetében – még akkor sem, ha egynémely népszerű belföldi desztináció (Balaton, Erdély) Jókai általi írásos megörökítése messzemenően alkalmasnak mutatkozott különböző turisztikai törekvések gerjesztésére is. Sokkal inkább egy oly tradicionális társas gyakorlat e hazai kirándulások ősmintája, mely alapvetően a köznemesség szokásrendjében játszott nagy szerepet a feudális Magyarországon: az *atyafilátogatás*. Jókai atyafilátogatásai azonban nem a valódi nemzeti rokonokkal való összetartozás igazolását célozták,⁶ sokkal inkább a „virtuális” rokonsággal, szimbolikusan a magyarság egészével való megismerkedést, kapcsolatfelvételt. Másfelől e hazai „kóborlások” persze mégiscsak munkaorientált, anyaggyűjtési célú (némielég a humanizmus korának természeti és földrajzi eszméléséhez visszavezethető) művészi utazások is voltak, melyek ihletforrással, kutatási terepként és elbeszélhető-cselekményesíthető nyersanyagként szolgáltak a nagy sikerű Jókai-regényekhez, s utóbb eleven kulturális miliókként szervesültek azokban.⁷ E két, egymással összekapcsolódó, s a szó modern értelmében nem turisztikai jellegű motivációnak (atyafilátogatás / művészi anyaggyűjtés) narrációs, poétikai következményei is vannak a szövegekben.

Jókai hazai útleírásait döntően az különbözteti meg hosszabb útirajzainak (*Utazás a harangokkal együtt, Utazás egy sírdomb körül*) beszédmódjától, hogy azokban az utazóként karakterizált szemlélő – a részletgazdag leírásokat időnként megszakítva/keretezve – gyakran utal egyéni tapasztalásaira, rögzít saját apróceprő benyomásokat, vagy bonyolódik hosszasan, akár egészen intim reflexiókba-vallomásokba; illetve valamilyen laza narratív szál fenntartásával össze is fűzi a széthulló részleteket (tehát döntően *individuais* perspektívát érvényesít, és élményei egy *nagyobb elbeszélésben* szervesülnek). Ehhez képest a hazai útleírások beszélőjének utazói-elbeszélői karaktere – s ez lényeges különbség az úti leveleket író Petőfivel való összevetésben is! – gyakran háttérbe szorul: a hazai táj mintegy

fölkínálja magát az értelmezésre, az eredendően sajátként láttatott tájak, társadalmi viszonylatok, kultúrhistoriai összefüggések, lokális hagyományok – legalábbis Jókainál – ritkábban igénylik a szereplőként fölléptetett narrátor szubjektumának erőteljes színrevitelét. S mindez attól függetlenül közös és alapvető vonása Jókai hazai útleírásainak, hogy oly tájra utazik-e, ahol korábban már járt, vagy épp először látja azt; hogy a kirándulást a korabeli sajtóban közismert utazási és tájleíró szövegtípusok mely műfajvariánsában (úti levél, tárca, illusztrált útleírás, város- vagy tájportré stb.) örökíti meg; s attól is, hogy a szövegben mely tudásforma, beszédmód (historia, népisme, statisztika, költészet) látszik dominánsnak.

Előbbi megállapításaink bizton illusztrálhatók volnának Jókai *valamennyi* hazai utazási és tájleíró szövegének részletes elemzésével, ugyanakkor minden számba vehető útleírás és cikksorozat átfogó bemutatása e helyütt nem lehet célunk. Így – az egyszerűség kedvéért, s a terjedelmi korlátoknak is megfelelően – Jókai legkorábbi, 1853. május–júniusi erdélyi úti leveleiből vesszük példáinkat.⁸

Mint ismeretes, Jókai hatrészes (négy folytatásban közölt) *Uti levelek* című cikksorozata a szerencsétlen sorsú *Déliabáb: Nemzeti Színházi Lapban*⁹ jelent meg 1853. május 29. és június 19. között, az utazás apropóját pedig Laborfalvi Róza kolozsvári vendégszereplése szolgáltatta.¹⁰ A helyi és országos sajtóban már előzetesen nagy várakozások övezte,¹¹ Pest–Szolnok–Nagyvárad–Kolozsvár–Gyulafehérvár–Bencenc–Székelyföld–Kolozsvár útvonalú (de sok más települést érintő), szűk egy hónapos kirándulás során Jókai természetesen rajzokat is készített, de mivel a *Déliabáb* nem közölt metszeteket, ezeknek csak egy része ismert. A némi spéttel, az utazás utolsó napjaitól fogva június közepéig közölt Jókai-levelek népszerűségét az is jelzi, hogy már az '50-es évek közepén megjelentek belőlük (zömmel tájleíró betéteket tartalmazó) részletek különféle naptárakban és képes kiadványokban.¹²

Bár ez a modernizált kiadásokból nem látszik,¹³ az útleírás részletei csakugyan levélformában íródtak, méghozzá Jókai nem sokkal korábban még sűrűn használt álnevével („Sajó”) megnevezett fiktív címzetthez – azaz egyfajta írói alteregóhoz – intézve. A barátságos, családias megszólítás- és levélforma egyfelől a későbbi humoros-ironikus Kakas Márton- és Tallérossy Zebulon-írások felé mutat (bár itt még nem kap lényeges szerepet az írói alteregó metareflexív szólama, inkább csak a műfaji keretezést szolgálja); másfelől az *Uti levelek* familiáris hangnemében a magyar levélforma Jókai által jól ismert hagyományához, Mikes Kelemen *Törökországi levelei*hez való kapcsolódást is fölfedezhetjük:¹⁴ „Kedves rokonom! / Nem csak azért intézem hozzád soraimat, mert legőszintébb barátomnak tartalak, ki gyermekségem óta együtt növekedtél velem, ki osztályosa voltál jó és rossz napjaimnak, ki úgy szólván mindig együtt jártál keltél velem; de leginkább azért, mert tudom, hogy gondolatimba annyira belátsz, hogy a mit ide nem írtam, még azt is el tudod olvasni, melly tudománynak igen szép hasznát veheted ezúttal.”¹⁵ Ekképp például az út (a későbbi szakaszokban már kevésbé részletezett) megpróbáltatásai, úgymint közlekedés és időjárás, voltaképp a kényszerű bujdosás értelmezői távlatában értelmezhetők, persze humoros-ironikus felhanggal: „Most ötöd napja, hogy elindultam Szolnoktól, a miből láthatod, hogy ezen az uton nem fogom körülkocsikázni a világot. Ha büntetésből lett volna reám szabva ez az út, akkor erősen tudnék panaszkodni, de minthogy mulatság kedvéért történt, nem panaszkodom. Hajdan egy tájfestő, hogy tengervihart lásson, hozzá kötöztette magát az árbochoz; már pedig egy gyorszekerutazás Szolnoktól Váradig a mostani agió szerint bátran fölér egy tengeri viharral. [...] Itt már huszonnyolc hét óta esik az eső, következőleg a föld abban az állapotban van, mint midőn az özönvíz lefelé lefutott róla; feneke nincs az útnak; kivált mikor javulni kezd az út, s akkor ismét fris eső hull reá, akkor épen járhatatlan.”¹⁶

Az idézett első közleménynek az utazás viszontagságait részletező (még erőteljesen Petőfi úti leveleit idéző) fölvezetése után az elbeszélő szereplőként mintegy

elhalványul az élmények, történetek és látványok hátterében – résztvevő megfigyelőből amolyan mindentudó narrátorra változik –, ugyanakkor időről-időre szerét veszi, hogy megemlítsse (névvel vagy anélkül) azokat az embereket, kik útján elkísérték, kiknek a szeretetteljes vendéglátásért hálás, s akik bevezették Erdély hagyományaiiba: „Sokat irhatnék azon szívességről, mellyel erdélyi hazánkfiái által elhalmoztatám”; „Volt szerencsém Erdély értelmi és nemesi tekintélyeivel megismerkedhetni”; „Innen [Kolozsvárról] Bencencre kelle indulnom, hol gr. Lázár Kálmán várt reám. Odáig utitársul Kővári László barátom volt szíves hozzám csatlakozni, ki Erdély földének minden foltját ismeri, a legtávolabb idők történeti hagyományival.”¹⁷ A példák szaporíthatók volnának még,¹⁸ ugyanakkor ennél lényegesebb az *Úti levelek* prózapoétikájával kapcsolatban, hogy a korábban adekvát összevetésként megemlített *Úti jegyzetek* és *Úti levelek* Petőfiéhoz képest Jókai beszélője nemcsak a víz eső tájak, épületek, várromok, kastélyok meglátogatását konstatálja s veszi lajstromba (Petőfi útirajzában az utazás lélektörténete lényegesebb, mint az útleírás részletessége!), hanem kísérletet tesz úti élményeinek originális megelevenítésére, melyhez két írói eljárás áll rendelkezésére: az anekdotikus történetmesélés és a tájleírás. Mindkét eljárás oly gesztus, mely feloldja, háttérbe szorítja az utazás lineáris történetét s az utazó személyiségének színrevitelét. Egy példa a III. levélből (Bencenc, május 16.): „Távolabb a regényes Thorda-hasadék képe tűnik elénk. Egy harminc ölnyi széles nyílás, mellynek oldalai csaknem egymásba illenek, s mellyről azt tartja a monda, hogy az Szent László csodájára támadt, midőn ellenei üldözik, Isten szétnyitá a hegyet, a ló patkója, nyolc szegével együtt, most is lenyomva látszik a sziklában; odább Kolozsvár felé egy tér fedve van gömbölyű pénz alaku csiga kőületekkel, mikről az a rege, hogy midőn Szent László a kunokat üldöze, azok pénzt szórtak a magyarok elé, hogy őket fentartsák, e pénzek váltak Szent László kértére kővé, máig is Sz. László pénzének hivatnak...”¹⁹

E történetek ugyanakkor (Jókai jövőorientált műveltségterjesztő programjával összhangban) nem korlátozódnak a régmúlt szóbeli tradíciójára; ugyanilyen anekdotikus betétek keretében ad hírt a jelenkor helyi viszonylatairól. Személyekről éppúgy, mint jelenleg is élő hagyományokról: „[A homoródalmási bányában] vezetőül a szék hajdani mérnöke szíveskedett ajánlkozni, egy genialis különc, ki a legnagyobb tudományos képzettség mellett a legvégsőbb szegénységben él, és az a csodálatos, hogy neki e szegénység jól esik, s hozzá hű akar maradni, soha meghívást úri asztalhoz el nem fogad, nincs ékesen szólás, melly őt rábírhassa, hogy ételben italban részt vegyen, a szobában nem lehet rávenni, hogy leüljön, s ha az utcán megszólítják, leveszi a kalapját, úgy kíséri a megszólítót, és semmi könyörögsre felnem teszi a kalapját, – és mind ez milly éles gúny a világra a tudományosságtól!”²⁰

Ugyanakkor e frappáns történetek, anekdotikus szakaszok szinte észrevétlenül adják át helyüket lenyűgöző táj-, természet- és épületleírásoknak, melyek a Jókai-regények gondosan megkomponált fejezetkezdő betéteire emlékeztethetik az olvasót. Helyenként itt is szakasz- (azaz: levél-)kezdő pozícióban szerepelnek: „Minél tovább hatolunk a székelyföldbe, a táj annál regényesebbé válik, midőn *Korond* felett a magas *Kalonda* hegy ormára feljutottunk, egy panoráma áll előttünk, mellynek elragadó szépsége leigéz szívet és lelket... Alant a félig nyílt völgyben öt falu látszik egymáshoz oly közel, hogy szinte egynek vélhetnők, ha tornyaik el nem különböznék, a gyümölcsös kertek szelíd zöldje, mellybe a fehér házak be-mártva látszanak lenni, oly kellemes árnyéklatot képez a völgyteknő kalászos oldalaihoz, mik mindig tágabb kört nyitva, a távolban a havas bércek kékes kör-rajzait engedik láthatni.”²¹

Másutt a narrációba ékelődnek, amiképp *Szent Anna taváról* szóló levélben, mely dramaturgiai szempontból az erdélyi út érzelmi tetőpontjának is tekint-

hető:²² „Óriási szálfák nőnek elő a szirt meredekéből, földig eresztve sötétzöld lombpalástjukat, s ott, hol a sötétzöld a földet éri, körülnöve kék havasi nefejejtstsel; mindig odább, mindig feljebb még vadonabb lesz a vidék, emberi kéz soha nem irtja itt a fát, a mint a *nemere* szele töveikből kifacsarva egymásra döntögette a roppant faderekakat, azon módon ott rohadnak, benőve futóvirággal, és csoda alaku gombákkal; egy egy roppant szál fa keresztül bukott a hegyvágáson s míg töve az egyik hegyormon maradt, hegye a másik hegy ormára feküdt, s úgy képez veszélyes hidat az üvöltőhegyi folyam felett. A tavaszt itt a nyár kezdi s az ősz végzi be, a hó még ott van a sötétebb fák árnyéka alatt, míg a verőfényjárta helyeken dúsan tűnik elő a havasi flóra”.²³

Mіндеzen elbeszélői eljárások persze a kezdetektől hozzátartoznak a Jókai-próza poétikai karakteréhez: nemcsak a bravúros nézőpontváltásokkal operáló regényekben találkoztunk lokális anekdotákból szőtt cselekményszálakkal és részletgazdag romantikus leírásokkal, hiszen könnyű kézzel alkalmazza őket a hosszabb itáliai útírajzokban is. Ami igazában karakterisztikus különbség a kozmopolita turista Jókai hosszabb utazási prózája és e szövegek között, az részben műfaji okokra, részben pedig általánosabb szemléleti eltérésekre vezethető vissza.

A műfaji különbségek önmagukban is beszédesek: az 1876-os útírajz és főképp az 1887-es *Utazás egy sírdomb körül* sajtóban közölt fejezetei összefüggő epikai kompozícióvá állnak össze, melyben az utazás történetével – miképp a modern irodalmi útírajz 18. század során kifermálódott változatában, s ekkor népszerűvé váló érzékeny nevelődési regényekben is – összefonódik a lélek gazdagodása-fejlődése is. Efféle „lélektörténetre” a rövidebb fesztávú újságprózák nem is adtak lehetőséget; s Jókai utaztató útleírásainak dramaturgiája – ellentétben például Petőfi *Úti jegyzeteivel* és *Úti leveleivel* – nem is körkörös jellegű; nem vezet el a hazatérés mozzanatához (vagy legalábbis a honvágyhoz, a megszokott környezetbe való hazatérés vágyának megfogalmazásához).

Ennél azonban jóval lényegesebb, hogy a külföldi és hazai utazási szövegekben Jókai másképp egzotizálja, s teszi olvashatóvá a meglátogatott vidéket. Gondoljuk el, hogy az 1853-as erdélyi út és az 1876-os első itáliai út kiindulópontja egészen hasonló: Jókai egyik tájon se járt még, de már rengeteget olvasott-hallott felőle. Míg itáliai úti élményeiben (úgy az 1876-os rövidebb, mint az 1887-es hosszabb útírajzban) leginkább a hajdan volt (antik és középkori) római kultúra s a mai állapotok feszültsége a domináns gondolati alakzat,²⁴ Jókai Erdélyt látva – holott a történeti, jogi, territoriális értelemben sajátként elgondolt haza különböző vidékeinek sajátként való keretezése korántsem alapvető a korabeli utazási próza különféle műfajaiban!²⁵ – múlt és jelen megszakítatlan folytonosságát látszik azonosítani. Ekképp kezdődik a kolozsvári szeretetteljes vendégszeretet fölött lelkendező második levél: „Itt [...] úgy érzem magamat, mintha régi ismerők, régi rokonok közé érkeztem volna, kiknek arcait is látni véltem valaha, talán képzeletben? talán a történet könyveit olvasva? a midőn a hajdankor hőseinek, nagyjainak, bölcseinek tetteiben elmerülve azoknak alakjai végighúzódtak lelkemben, és most, midőn Erdély földén állok, megelevenülten állnak szemeim előtt.” De az elbeszélő rögtön ki is igazítja mondanivalóját, megerősítvén, hogy az őt hatalmába kerítő (olvasmányokból, a népi tradícióból származó) ismerősség nem pusztán múltba révedést jelent: „Mert nem a holt emlékek legdrágább nevezetességei Erdélynek, hanem azon élő ivadék, melly nemzeti és faji sajtását Árpád és Attila óta vegyítetlenül megtartotta, mellyet sem gazdagság és miveltség, sem szegénység és elhagyottság nemes, tiszta ősi jelleméből ki nem vetköztetett, melly a hány lépéssel haladt a jövőbe, annyi lépéssel nem hagyta hátra múltját, hanem magával vitte annak emlékeit – arca vonásain, szívében, szavában. Még most is feltalálhatni Erdélyben mindazon alakokat, kiknek képeit az emlékkönyv írók olly élénk színekkel festik.”²⁶

Az *Uti levelek* ennek nagyszabású illusztrációja; az útleírás ezt követő részei tekinthetők e határozott kinyilatkoztatás bizonyításaként. Míg az Itáliában turistáskodó Jókai lépten-nyomon múlt és jelen szakadásaival, a modernitás elkedvetlenítő tüneteivel szembesül (s ezeket narrátorként talán túlon túl ki is hangosítja), erdélyi útleírásában – egy oly tájon, mely ekkor, 1853-ban közigazgatásilag nem is Magyarország része! – harmonikusan simul egybe múlt, jelen s jövő: észrevétlenül említődnek egymás mellett Traianus császár és Attila hun király korának hőstettei a török elleni harc (vallásosan áttelekesített) emlékeivel; a történeti folytonosságért egyként szavatol az arisztokrácia és a köznép; az írott história és a szóbeli hagyomány egyszerre ösztönzik a múlt megpróbáltatásaira való visszatekintést és a jövőbe vetett hitet. Természetesen okkal s joggal lehet társadalomtörténeti érveket találni arra, hogy Jókai mennyire más technológiai-modernizációs viszonyok közé érkezett 1876-ban és 1886-ban, midőn a modern Olaszország városait s fejlett (de persze kiábrándítóan alulműködő) idegenforgalmi infrastruktúráját vette igénybe, mint amikor 1853-ban felesége után szegődött, hogy megismerje Erdély tradícióit. Utazási szövegeinek prózapoétikájára és szemléleti beállítódására nézve mégsem ez tűnik döntő szempontnak, hiszen a bejárt vidék irodalmi újraalkotásának módjáért s értékvonatkozásaiért az elbeszélői szubjektum szavatol. Abban, hogy az itáliai útirajzok nem a római kultúrába való feltétlen, kritikátlan belefeledkezés élményét tükrözik, illetve abban, hogy az erdélyi levelek a táj nemzetiesítését és ihletett költői áttelekesítését végzik el – mintegy a hazafiság, hazaszeretet és tradíciókövetés Magyarországon is követendő példajaként –, tudatos írói ambíciót kell látnunk. Mindezt az is alátámasztja, hogy bár regényeiben Jókai az egyéni boldogulás és közösségi lét összeegyeztetésének legszélsőségesebb kríziseit dolgozta föl (főképp az 1870-es évektől kezdődő pályaszakaszban), hazája megismerésére-megismertetésére irányuló buzgalma élete végéig megmaradt, s kötetnyi útleírásán kívül olyan vállalkozásokban is tetet öltött, mint *A magyar nemzet története regényes rajzokban* és *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozat.²⁷

Zárásként csak arra hívnánk fel a figyelmet, hogy bár Jókai csakugyan nagyon sok útleíró szövegében megörökítette a magyar tájat – a Mócvidéktől a Balatonfelvidéken át Erdélyen keresztül az Alföldig és Hortobágyig –, mégsem tartozik a század legnagyobb *home tour*-szerzői közé. Rövid, néhány közleményből álló útleírásai, jöllehet saját korukban hatékonyan népszerűsítették saját lapjait, buzdítottak a honismeret ápolására s gerjesztették regényei népszerűségét, végérvényesen otthont találtak a 19. századi tömegsajtó tárcatemetőjében. Bár olvasástörténeti szempontból izgalmas kutatási irányt előlegez meg az a tény, hogy Jókai tájleíró metódusa lényegében kötelezően elsajátítandó kompetencia volt a középfokú oktatásban az 1910-es évektől,²⁸ e szövegek igazi jelentősége a modern Magyarországot a korabeli olvasó számára imaginárius módon felépítő nagyregényekhez való közelségében rejlik. Jókai e rövid, felfedező érzületű útleírásaiban adott hírt – önismerettel és példaallító attitűddel – azon revelatív élményeiről, melyek társadalmi és történelmi regényeiben már biztos kézzel megrajzolt kulturális miliókként, koherens identitásformákként ülepedtek le. Nem véletlen, hogy népes olvasóközönsége s az utókor sem elsősorban e röpke cikksorozatok, hanem a nemzedékeken átívelő hatású Jókai-regények (azaz: *történetek*) alapján építette fel magának azt az ideális Magyarországot, amit Jókai megteremtett.²⁹ Ahogy Krúdy Gyula 1921-ben (a frissen felavatott Andrássy úti Jókai-szobor apropóján írt cikkében) megfogalmazta: „Állnak ott őszbe borult férfiak, akik a Jókai szemével látták Magyarországot. [...] Látták a boldogan sütkérező kisvárosokat és a babiloni serénységgel épülő nagyvárosokat. [...] látták Jókai regényhőseit eleven alakban Pest régi utcáin és az alföldi országutakon; Jókai tájait, a középkoriasan csengő harangszavú Felvidéket és a keletiesen színes Al-Dunát; Jókai nemes érzelmeit, a honleányok

gyengéd szíveiben és a férfiak önfeláldozásában. Látták azt a Magyarországot, amelyet Jókai megírt.”³⁰

■ **JEGYZETEK**

1. Petőfi Sándor: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. In: Uő: *Összes prózai művei és levelezése*. Szerk. Martinkó András. Szépirodalmi, Bp., 1974. 293–295., 293.
2. Mindezt Petőfi már pályája első szakaszában megalapozta, lásd: Hász-Fehér Katalin: *A „szabad lég gyermeke”: A vándorlás mint autofikcionális narratíva Petőfi költészetében 1846 végéig*. Tiszatáj 2023. 3. sz. 62–94.
3. Lásd: Milbacher Róbert: *A táj és a haza „petőfiesítése” (Az Uti jegyzetek néhány mondatáról)*. Studia Litteraria 2023. 3–4. sz. 18–24.
4. Lásd: T. Szabó Levente: *A Vas-úton: Az utazás mint látásmód és poétika*. In: Szilágyi Márton (szerk.): *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*. PIM, Bp., 2014. 360–363.; Fogarasi György: *Heidegger, Wordsworth és a technika természete*. Helikon 2024. 3. sz. 453–480.
5. Vö.: Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe az irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Universitas, Bp., 2005. 89–98; Uő: *Jókai Mór (1825–1904)*. Kalligram, Pozsony, 2010. 158–201.; Révész Emese: *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. OSZK–Argumentum, Bp., 2015. 104–111. Lásd még a korszakhoz és Jókai tevékenységéhez H. Törő Györgyi összefoglalását a kritikai kiadásban: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek IV. 1850–1860 (I. rész)*. S. a. r. H. Törő Györgyi, Akadémiai, Bp., 1968). 533–570. (A továbbiakban: Jókai 1968/I.)
6. Vö.: Eötvös Károly: *Atyafi-látogatás*. In: Uő: *A Bakony*. 2 köt. Révai, Bp., 1909, I. 119–120; Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Tárasalom*. Akadémiai, Bp., 2000. 159–160.
7. A *Sárga rózs*a példáján mindezt érdekesítően elemezte: Bényei Péter: *„Az élet költésze” – a költészet élete. Valóság, képzelet és fikció a Sárga rózsában*. Alföld 2025. 10. sz. 66–79.
8. Jókai 1968/I, 81–103.; jegyzetek: 624–640.
9. A gróf Festetics Leó nemzeti színházi intendáns által kiadott lap kálváriájáról és Jókai rövid, kicsivel több mint egy évig tartó szerkesztői tevékenységéről lásd H. Törő Györgyi jegyzeteit a kritikai kiadásban: Uo. 540–547.
10. Minderről részletesen lásd: Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. Páosztortűz, Kvár, 1925. 20–33.
11. Vö.: Jókai 1968. 626–630.
12. Az erdélyi út során készült rajzok egynemelyike megjelent korabeli illusztrált honismereti kiadványokban (pl. *Magyarország és Erdély képekben*) és a *Vasárnapi Ujság*ban. Vö.: Uo. 636–637., 639.
13. Vö.: Jókai Mór: *Magyarhon szépségei / A legvitézebb huszár*. Franklin, Bp., 1910.; Uő: *Útleírások*. Unikornis, Bp., 1996.
14. Jókainak a Rákóczi-kort feldolgozó számos írása mellett érdemes itt a *Rákóczy fiára* (1892) gondolni.
15. Jókai 1968/I, 81.
16. Uo.
17. Uo. 85–86.
18. Lásd: Uo. 88–89., 90–91.
19. Uo. 86–87.
20. Uo. 95.
21. Uo. 93 [kiemelések az eredetiben].
22. Ha jól értjük megfogalmazást, a Szent Anna-tó látványához Jókai a *fenséges* esztétikai minőségét társította: „Kedves rokonom! / Erdély legköltőibb helyét láttam. Vannak nagyszerűbb, pompásabb, elragadóbb látványok Erdély tájai közt, de olly magasztos alig lehet több, mint a Szent Anna tava.” Uo. 99.
23. Uo. 100 [kiemelés az eredetiben].
24. Jókai Mór: *Utazás a harangokkal együtt*. In: Uő: *Útleírások* i. m. 23–24., 36–37., 42–46.; Uő: *Utazás egy sírdomb körül*. In: Uő: *A fehér rózs / Utazás egy sírdomb körül*. Unikornis, Bp., 1995. 180., 187–188., 190–191.
25. Gondoljunk Gvadányi József peleskei nótáriusának lehangoló budai élményeire (1790); a Lipót-huszárezred kötelékében 1792-ben Erdélybe vetődő Kisfaludy Sándor kiábrándultságára (ti. afölött, hogy Erdélyben mindenütt oláhok laknak), vagy épp Pákh Albert élcetljes debreceni utazására (1844).

26. Jókai 1968/I, 83–84.
27. Vö.: Praznovszky Mihály: *A honismertető és tájfestő írófejedelm: Jókai Mór*. Honismeret 2025. 1. sz. 10–18.
28. Jókai 1874-es németországi útja során a Dunántúlon, aztán Bécsen keresztül utazott Berlinbe. Az odaútról *A Honban* publikált *A befagyott Balaton, az ölelkező várromok* című rövid írása a 20. század első évtizedétől kezdve hosszú ideig kötelező olvasmányként szerepelt számos polgári (felső) iskola III. és IV. osztályában, a magyar nyelv tantárgy leíró szövegalkotási gyakorlatai között.
29. Lásd: Fábri Anna: *Jókai–Magyarország*. Skíz, Bp., 1991.
30. Krúdy Gyula: *A magyar milliomos*. In: *Uő: Irodalmi kalendárium*. Szépirodalmi, Bp., 1989. 174–175.

